

МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ ЯК АНАЛІТИЧНА КАТЕГОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ ПРОСТОРУ: ЗАСТОСУВАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

SITES OF MEMORY AS AN ANALYTICAL CATEGORY IN SOCIOLOGY OF SPACE: APPLICABILITY IN THE UKRAINIAN CONTEXT

У статті розглянуто застосування концепту «місць пам'яті» як аналітичної категорії соціології простору, що відкриває нові можливості для дослідження трансформацій українського міського середовища в умовах війни, декомунізаційних і дерусифікаційних процесів. Підкреслюється, що попри широке використання цього поняття в історичних і культурологічних студіях, у соціології воно залишається не досить теоретико-методично адаптованим. Автор пропонує типологію практик і носіїв пам'яті, що охоплює матеріальні, символічні, ритуальні, інституційні, цифрові та повсякденні виміри, а також розмежовує споріднені категорії «простори пам'яті та спогадів», «не-місця» і «місця забуття». Теоретичну основу соціології простору як рамки для застосування категорії місць пам'яті становить поєднання концепції просторової тріади А. Лефевра (*perceived – conceived – lived*), ідей колективної пам'яті М. Альбваса, підходів Я. і А. Ассман і концепту *lieux de mémoire* П. Нора. Така інтеграція дозволяє врахувати український досвід у ширших глобальних дебатах і створює підґрунтя для аналізу динаміки символічних просторів, де взаємодіють пам'ять і забуття. Особливу увагу приділено емпірико-методологічним перспективам: від GIS-аналізу й картографування до контент- і дискурс-аналізу, інтерв'ю та вивчення цифрових слідів, що забезпечує поєднання індуктивних і дедуктивних стратегій. Запропонована рамка дозволяє уникнути редуції дослідження пам'яті лише до опису локальних практик і забезпечує перехід до узагальнень про механізми соціального конструювання простору. У підсумку, стаття робить внесок у розвиток соціології простору та напряму студій пам'яті завдяки актуалізації їх у постколоніальному й пострадянському контексті та створює методологічні передумови для подальших досліджень українських соціально-урбаністичних трансформацій.

Ключові слова: місця пам'яті, соціальний простір, колективна пам'ять, деколонізація, меморіалізація, урбаністичні трансформації, не-місце.

The article examines the application of the "sites of memory" concept as an analytical category of the sociology of space, which opens up new opportunities for studying the transformations of the Ukrainian urban environment in the conditions of war, decommunization and de-russification processes. It is emphasized that despite the widespread use of this concept in historical and cultural studies, it remains insufficiently theoretically and methodologically adapted in sociology. The author proposes a typology of practices and memory carriers that covers material, symbolic, ritual, institutional, digital and everyday dimensions, and also delimits the related categories of "spaces of memory and memories", "non-places" and "places of forgetting". The theoretical basis is a combination of A. Lefebvre's spatial triad concept (*perceived – conceived – lived*), M. Halbwachs' ideas of collective memory, J. and A. Assmans' approaches and P. Nora's concept of *lieux de mémoire*. Such integration allows us to take into account the Ukrainian experience in broader global debates and creates a basis for analyzing the dynamics of symbolic spaces where memory and forgetting interact. Special attention is paid to empirical and methodological perspectives – from GIS analysis and mapping to content and discourse analysis, interviews and the study of digital traces, which provides a combination of inductive and deductive strategies. The proposed framework allows us to avoid reducing memory research only to the description of local practices and provides a transition to generalizations about the mechanisms of social construction of space. In conclusion, the article contributes to the development of the sociology of space and the direction of memory studies by updating them in the post-colonial and post-Soviet context and creating methodological prerequisites for further research into Ukrainian socio-urban transformations.

Key words: *lieux de mémoire*, social space, collective memory, decolonization, memorialization urban transformations, non-lieu.

УДК 316.7:39 (09):930.85 (477)
DOI <https://doi.org/10.32782/hbts.76.10>
Стаття поширюється на умовах
ліцензії CC BY 4.0

Яблонський Я.В.

аспірант кафедри теорії та історії
соціології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Вступ. Упродовж останніх десятиліть "*memory studies*" стали одним із найпопулярніших міждисциплінарних напрямів, який об'єднує різні дослідницькі підходи й створює продуктивне аналітичне поле. Тут поєднуються історичні, соціологічні, психологічні, антропологічні та культурологічні перспективи. Соціологія зосереджується на колективних уявленнях і формах ідентичності, психологія – на індивідуальних механізмах відтворення спогадів і переживанні травми, антропологія та культурологія – на ритуалах, матеріальних носіях і меморіальних практиках. Особливе значення має урбаністичний вимір, який фокусується на просторових формах пам'яті та їх утіленні в місь-

кому середовищі. Попри міждисциплінарну багатогранність, це дослідницьке поле залишається концептуально та методологічно не досить впорядкованим, що зумовлює потребу в розвитку соціологічного підходу, який забезпечить його інтеграцію у просторовий, ідентифікаційний і символічний виміри аналізу.

Простір українських міст є показовим прикладом для такого аналізу, оскільки він сформувався під впливом радянського канону, сліди якого зберігаються й нині в архітектурі, монументальній пропаганді та стандартизованій топонімії [35]. Водночас після здобуття незалежності простір поступово трансформувалася: поряд із радянськими

символами з'являлися нові маркери, переосмислювалися історичні наративи, узгоджувалися міжрегіональні й міжнаціональні акценти пам'яті, відбувалася відмова від низки постатей і рефлексивне переосмислення подій [19; 36]. Декомунізаційні та дерусифікаційні процеси, посилені громадськими ініціативами та практиками меморіалізації, зробили українські міста динамічним полем боротьби смислів [7, с. 131, 138–139; 18]. Отже, українські міста постають як простори, що відображають соціально-політичні трансформації через матеріалізовані колективні наративи пам'яті (зокрема, сформовані у війні), водночас критично переосмислюють радянську й імперську спадщину.

Постановка наукової проблеми та її значення. Розгортання гібридної війни у 2014 р. започаткувало хвилю державних заборон і обмежень щодо комуністичної символіки та діяльності комуністичних політичних сил¹. Повномасштабне вторгнення у 2022 р. лише актуалізувало ці процеси, надавши їм системного характеру через ухвалення законів, спрямованих і на дерусифікацію². Ці законодавчі акти безпосередньо впливають на міський простір України, який дедалі інтенсивніше зазнає меморіалізаційних інтервенцій. Такі втручання трансформують міські ландшафти та значущо змінюють соціальні практики й ставлення громадян. Символічні практики, топонімія та місця пам'яті постають ключовими інструментами переосмислення й трансляції історико-ідеологічних наративів, що конструюються та підтримуються з метою утвердження єдиного національно-історичного дискурсу. Держава інституціоналізує простори пам'яті, надає їм нормативного й організаційного статусу та включає як елемент політики ідентичності й засіб суспільної консолідації. Відповідні повноваження делеговані Українському інституту національної пам'яті.

Попри активне застосування в публічному дискурсі, поняття «місця пам'яті» досі не отримало належного теоретизування в українській соціології. Його використання обмежене переважно гуманітарними дисциплінами – історією, культурологією, філософією чи літературознавством. Це звужує аналітичний потенціал категорії в соціологічних дослідженнях, де особливо важливою є чітка операціоналізація для дослідження конкретних соціальних практик і емпіричних проявів. Подальший розвиток студій пам'яті потребує соціологізації та впорядкування понятійного апарату, де просторовий вимір має слугувати підґрунтям для аналізу місць пам'яті [1, с. 93–94; 4; 5, с. 271–272; 6, с. 247–248]. Отже, постає потреба у формуванні цілісної соціологічної концептуалізації місць пам'яті, яка б інтегрувала їх у теоретико-методо-

логічний інструментарій для досліджень простору та колективної пам'яті. Це набуває особливої актуальності в контексті трансформацій, що відбуваються в українському соціумі.

Наукова новизна цієї статті полягає в експлікації поняття «місця пам'яті» як аналітичної категорії соціологічної теорії простору. Це дозволяє переосмислити контекстуалізацію досліджень пам'яті та застосувати концепт для аналізу трансформації простору пам'яті та спогадів в українських містах в умовах деколонізаційних процесів і активної фази ведення війни.

Метою є теоретико-методологічне обґрунтування застосування поняття «місце пам'яті» як аналітичної категорії соціології простору, окреслення можливостей її подальшого емпіричного використання для дослідження трансформацій публічного простору в Україні.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі **завдання**:

- простежити особливості формування досліджень місць пам'яті в українській соціогуманітарній літературі;
- описати гносеологічний потенціал соціології простору як аналітичної рамки для студій пам'яті;
- розмежувати поняття «місця пам'яті», «простори пам'яті», «не-місця» та «місця забуття», окресливши попередні операціональні критерії для кожної категорії;
- концептуалізувати застосування поняття «місця пам'яті» у соціології;
- систематизувати практики та носіїв колективної пам'яті як потенційні об'єкти аналізу в соціології простору в межах memory studies.

Дослідницьке питання статті: яким чином поняття «місця пам'яті» може бути експліковано як аналітична категорія соціології для аналізу трансформації просторів пам'яті?

На початковому етапі важливо здійснити огляд і критичний аналіз наявних публікацій і досліджень у сфері студій пам'яті, щоб визначити рівень теоретизації поняття «місця пам'яті», простежити особливості його застосування в суміжних дисциплінах, окреслити можливості соціологічної операціоналізації.

Аналіз актуальних публікацій і досліджень. Ґрунтовний огляд українського сегмента memory studies було здійснено історикинею А. Киридон. Авторка не лише критично проаналізувала запозичені філософсько-гуманітарні засади напряду, що спираються на класичні праці, а й здійснила аналітичний огляд його розробленості в українському академічному дискурсі та відрефлексувала наявні аналітичні стратегії. У результаті проведеного аналізу було виокремлено характерні особливості й основні етапи розвитку досліджень пам'яті в українському контексті. Основний наголос зроблений на їх міждисциплінарному характері та притаманній теоретико-методологічній еkleктичності, що має і переваги (відкритість до різних теоретичних і методичних запозичень),

¹ Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : Закон України від 9 квітня 2015 р. № 317–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>.

² Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні та деколонізацію топонімів : Закон України від 21 березня 2023 р. № 3057–IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text>.

і недоліки (нестача узгоджених теорій і чіткого категоріального апарату). Важливою рисою українських досліджень пам'яті є їхня залежність від перекладу західних праць і пізнє включення у світовий *"memory boom"*³, що зумовлює деяке відставання в розробленні власних концепцій [5, с. 269].

Критичною є й констатація авторкою при-
таманного повзучого емпіризму, який прояв-
ляється у зсуві у бік емпіричних досліджень на
шкоду теоретичним узагальненням у приклад-
них дослідженнях пам'яті, що робить акту-
альним пошук рамкових підходів. Водночас
А. Киридон визнає значний поступ у формуванні
академічного середовища й інституалізації
галузі. Російсько-українська війна спричинила
інтенсифікацію і подальшу інституціаліза-
цію сфери пам'яті, посиливши її активну роль
у житті громад, що виразно простежується
на прикладі декомунізаційних і дерусифікаційних
процесів. Якщо у своїй праці А. Киридон виокре-
млює чотири етапи становлення студій пам'яті
в Україні [5, с. 268–270], то нині можна гово-
рити про новий етап або загострення попе-
реднього, який характеризується відкритістю
та активною публічною наративізацією історії
та використанням методик *"storytelling"*⁴, що
інтегрується у глобальний контекст і стає части-
ною міжнародного публічного дискурсу. У цих
умовах формуються передумови для кристалі-
зації національної пам'яті й узгодження її регіо-
нальних акцентів завдяки масштабному впрова-
дженню політики пам'яті та меморіалізаційних
практик. Це, своєю чергою, стає підґрунтям для
становлення власної школи пам'яті, відмінної від
європейських зразків і водночас тісно пов'язаної
із сучасним контекстом і переосмисленням істо-
ричних подій.

Далі доцільно зосередитися на огляді
основних підходів, реалізованих в емпіричних
дослідженнях у сфері студій пам'яті. Серед
них можна виділити міжрегіональні порівняння
макрорегіонів, що є звичною аналітичною стра-
тегією в соціологічних дослідженнях в Україні,
оскільки вони переважно тяжіють до застосу-
вання методів статистичного аналізу й дозволя-
ють виявити відмінності у практиках, настановах
і колективних уявленнях між різними частинами
країни. Такий підхід особливо продуктивний для
аналізу просторів спогадів і пам'яті, адже на регі-
ональному рівні проявляються варіації у спосо-
бах інтерпретації минулого, виборі символів та
інтенсивності ритуалізації. Регіональні та міжна-
ціональні акценти у сприйнятті місць і просторів
пам'яті відображають не лише історичні досвіди,

але й сучасні політичні та культурні контек-
сти, що формують специфічні колективні іден-
тичності [10–13].

Водночас міжрегіональні порівняння мають
і свої обмеження. Вони часто редукують склад-
ність локальних практик до узагальнених макро-
регіональних характеристик, що може призво-
дити до втрати нюансів і надмірної схематизації.
Такий підхід ризикує залишити поза увагою вну-
трішньорегіональні відмінності, локальні кон-
флікти пам'яті чи міську специфіку, які значущо
впливають на формування колективних уявлень.
Тому застосування цієї стратегії потребує поєд-
нання з мікрорівневим аналізом і залученням
якісних і змішаних дослідницьких стратегій, що
дозволяють глибше реконструювати механізми
функціонування та трансформації просторів
пам'яті.

В Україні триває переосмислення деколоні-
ального розуміння пам'яті та простору. Усе біль-
шої популярності набуває локалізований підхід,
у межах якого дослідники аналізують реалізацію
політики пам'яті на місцях і трансформацію інф-
раструктур пам'яті (монументи, топографії, риту-
альні практики), розглядаючи місто як ключовий
простір переозначення колективних наративів
[2; 3; 7; 12; 18; 20]. У подібній логіці Г. Касья-
нов ретроспективно аналізує декомунізацію
2014–2020 рр., акцентуючи на мотивах акторів
і використанні політик пам'яті як інструменту
формування нового національного канону [26].
Попри те, що такі дослідження демонструють
розширення проблемного поля, вони залиша-
ються методологічно різномірними, що вказує на
потребу подальшого узгодження підходів і виро-
блення цілісніших теоретичних рамок.

«Паралельно із правовими та місько-про-
сторовими змінами дослідники фіксують нові
режими комеморації війни: від трансформації
меморіальних ландшафтів у містах до практик
польової меморіалізації у прифронтових гро-
мадах. Свіжі студії про воєнну комеморацію
[20], а також міжкраїнові порівняння реакцій
пам'яттєвих інституцій і організацій на потря-
сіння 24 лютого 2022 р. [24] дозволяють впи-
сати українські кейси в ширший європейський
контекст і краще зрозуміти співвідношення між
національною пам'яттю та громадськими ініціа-
тивами знизу.

Дослідницькі проекти *Spatial Archive: Mariupol
Drama Theater* (Center for Spatial Technologies)⁵,
Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр»⁶,

³ *Memory boom* – це сплеск наукового та суспільного інтересу до теми історичної пам'яті, що на Заході розпочався наприкінці 1980-х рр. і пов'язаний із «поворотом до пам'яті» й актуалізацією досліджень пам'яті. В Україні він стартував пізніше – від середини 2000-х рр., посилившись після 2014 р. та набувши нової, воєнної і травматичної форми після 2022 р.

⁴ Поняття *storytelling* використовується у значенні, усталеному в *memory studies*, *development studies* та наративному аналізі, – як форма оповіді, що структурує індивідуальні та колективні спогади в послідовні сюжети.

⁵ Центр просторових технологій (Center for Spatial Technologies) поклика-
ний досліджувати воєнні злочини та документувати руйнування за допомогою
архітектурного та просторового аналізу. Один із ключових проєктів – *Spatial
Archive: Mariupol Drama Theater* (2024 р.), який відтворює обставини бомбар-
дування театру в Маріуполі за допомогою 3D-моделювання, свідчень очевид-
ців і даних дистанційного зондування. URL: <https://cst.org.ua>.

⁶ Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр» у Києві поєднує меморі-
альні та мистецькі проєкти з науковою та освітньою діяльністю. Серед клю-
зових ініціатив – «Names Project» (ідентифікація жертв), оцифрування архівів,
видання журналу «Eastern European Holocaust Studies», міжнародна співпраця
і освітні програми. URL: <https://babynyar.org>.

а також музей «Голоси Мирних»⁷ демонструють, як якісні стратегії, зокрема в міждисциплінарному контексті, можуть інтегруватися у вивчення місць пам'яті. Щодо Маріупольського театру автори застосували форензичний підхід⁸, що поєднує усні свідчення, візуальні матеріали та просторову реконструкцію. Він дозволяє дослідити трансформацію будівлі в символічному просторі. Натомість діяльність Меморіального центру спирається на архівні пошуки, наративні інтерв'ю на історичну тематику та публічні меморіальні заходи. Ці практики допомагають персоналізувати колективну пам'ять, спрямовані на подолання анонімізації жертв і забезпечують трансляцію наративів. Обидва кейси ілюструють, як соціологічний аналіз у поєднанні з методами *memory studies* дозволяє простежити взаємозв'язок між матеріальним простором, наративами та соціальним конструюванням пам'яті.

Окремі праці присвячуються матеріальності пам'яті в умовах війни: здійснюється інвентаризація втрат і пошкоджень меморіальних об'єктів, музеїв і місць поклоніння [32, с. 2; 34]. Такі огляди фіксують, що серед найбільш уразливих категорій – саме меморіали й монументи та місця поклоніння та поховання, що прямо впливає на щоденні практики пам'яті та локальні ритуали.

Отже, для сучасного корпусу українських досліджень пам'яті вирізняються деякі риси: по-перше, концептуальна адаптація «просторів» та «місць пам'яті» (з корекцією буквального прочитання) у фокусі на деколоніальному переозначенні канону; по-друге, щільність емпіричних досліджень міського простору й комеморації війни, що спирається на нормативно-правові рамки, моніторинг змін і документацію втрат; по-третє, посилюється інтерес міжнародної спільноти, який нерідко відбувається у форматі *helicopter research*⁹; по-четверте, роль і активна участь громадянського суспільства. Це підкреслює взаємозалежність між теорією, політиками пам'яті та їх реалізацією, а також створює підґрунтя для контекстуальної операціоналізації основних понять.

Попри притаманну міждисциплінарну апеляцію до поняття місць пам'яті, його соціологічне осмислення залишається узагальнено-фрагментарним, теоретико-методологічно запозиченим із філософсько-гуманітарного дискурсу. Це зумовлює потребу в системному переосмисленні цього концепту як категорії теорії середнього рівня, що поєднує емпіричну чутливість з інтеграційним узагальненням.

⁷ Музей «Голоси Мирних» – цифровий архів свідчень цивільних очевидців про війну, створений Фондом Ріната Ахметова. URL: <https://civilvoicesmuseum.org/>.

⁸ Форензичний підхід (forensic approach) – метод відтворення подій через поєднання свідчень, візуальних матеріалів і просторового аналізу. Запроваджений дослідницькою групою *Forensic Architecture* (Goldsmiths, University of London) для документування насильства й воєнних злочинів. URL: <https://forensic-architecture.org/>.

⁹ *Helicopter research* – практика, коли зовнішні дослідники збирають дані без належного занурення в локальний контекст і співпраці з місцевими науковцями; в умовах глобалізації та цифрових технологій вона може здійснюватися і без фізичної присутності дослідника на території.

Соціологія простору як теоретична рамка досліджень пам'яті. Осмислення простору як соціального феномену стало важливим методологічним зсувом у соціальних науках¹⁰, що не лише розширило предметний фокус соціології, а й доповнило уявлення про природу суспільства та механізми його відтворення новими гібридними підходами та методиками. Такий підхід виводить простір із периферії аналізу, перетворює його з пасивного тла на активний чинник соціальних трансформацій, у якому матеріальні форми, символічні значення та владні відносини взаємодіють і взаємно конституують одне одного. Цей зсув у літературі зазвичай означають як *просторовий поворот*¹¹, який позначив перехід від трактування простору як нейтрального тла до його розуміння як активного чинника соціальних процесів.

Саме А. Лефевр проблематизував необхідність розгляду простору як соціокультурного конструкта, у якому не лише відбуваються соціальні процеси, а й відображається взаємодія матеріального і символічного складників [27, с. 10]. Згідно із цією позицією простір конструюється у взаємодії трьох вимірів:

– по-перше, *perceived* – матеріальний, «відчутний» рівень простору (фізичні форми, об'єкти, архітектура, інфраструктура, маршрути переміщення). Тут вивчається використання простору в повсякденності;

– по-друге, *conceived* – концептуалізований, спроектований простір – це плани, карти, проекти, нормативи, офіційні наративи. Його формують архітектори, урбаністи, чиновники, політики, планувальники;

– по-третє, *lived* – пережитий, символічний і емоційно забарвлений простір – місця пам'яті, культурні коди, пов'язані з окремою територією, особисті й колективні спогади, міфи, ритуали [27, с. 31–32].

Щоб пояснити, чому лише частина локусів набуває виразного виміру як об'єкт пам'яті, варто звернутися до концепції колективної пам'яті як корекції до тріади А. Лефевра. Тобто визначальними є не індивідуальні спогади, а колективні [22], які формують соціальні рамки груп і які допомагають селективно кодифікувати простір: сприйняте утримується і відтворюється через рутинні практики (маршрути, ритуали, ужиткові звички), концептуалізоване закріплюється в інституційних режимах (реєстри, перейменування, планувальні документи), а пережите підтримується символічними практиками та ціннісно-афективними інвестиціями спільнот у їх підтримання.

Описана тріадна модель А. Лефевра (*perceived – conceived – lived*) є центральною для

¹⁰ У класичній соціології (К. Маркс, М. Вебер, Е. Дюркгайм) простір здебільшого не проблематизувався і розглядався як нейтральне тло суспільних процесів. Значущість просторового повороту полягає в тому, що він зробив простір самостійним аналітичним виміром, без якого неможливо пояснити механізми пам'яті, ідентичності та влади в сучасних суспільствах.

¹¹ Термін “spatial turn” («просторовий поворот») в урбаністично-соціологічний дискурс увів і популяризував Е. Соуджа (1996 р.), розвиваючи ідеї Анрі Лефевра про простір як соціальний продукт.

аналізу пам'яті, оскільки дозволяє розглядати місця пам'яті водночас як матеріальні об'єкти, як продукти офіційних наративів і як носії особистих і колективних спогадів. Доповнення цієї теорії ідеєю *третього простору*¹² Е. Соджі дає змогу поєднувати ці виміри в єдине аналітичне поле, де фізичне, уявне та пережите взаємно конститууються [33]. У такому поєднанні соціологія простору постає як гнучка рамкова теорія, придатна для виявлення механізмів трансформації просторових об'єктів у місця пам'яті й аналізу їхнього значення в колективній ідентичності.

Радянська доба зазвичай асоціюється з усеохопним комуністично-соціалістичним культурним каноном, який поширювався на міста й села України й інших республік. Його основою було відтворення єдиного імперативного наративу, що звеличував окремі події минулого й увічнював усеосоюзну ідеологію у просторі й повсякденності. Ідеологізація пронизувала всі сфери життя, а процес її розвінчування і демонтажу розтягнувся на роки, відбувався поступово й нерідко наражався на опір¹³. Символічним прикладом цього є топоніміка на зразок вулиць Леніна¹⁴, які були поширеними в населених пунктах і часто виконували функцію центральних. Натомість нині місцеві органи влади у процесі перейменування вулиць переважно звертаються до українських наративів (Соборності, Героїв Небесної Сотні, Героїв України) або обирають нейтральні назви на кшталт Центральної, а також географічно прив'язані варіанти (наприклад, Харківська). Назви вулиць є місцями пам'яті, до яких можна застосовувати соціологічно-просторову аналітичну рамку. Їх доцільно розглядати в кількох вимірах, зокрема за схемою А. Лефевра розмежування просторових рівнів. Розташування таких вулиць, пам'ятки, що є в їхньому просторі, особливості функціонального використання, а також пов'язані зі спогадами наративи чи думки людей можуть бути предметом окремого аналізу. Потенціал цього підходу полягає в можливості поєднувати символічний і матеріальний рівні пам'яті та демонструвати багатовимірність того, як через топоніміку відтворюється і транслюється політика пам'яті в українському суспільстві.

Отже, застосування соціології простору як теоретичної рамки середнього рівня [23; 30; 31] дозволяє осмислювати трансформації просторових меморативних об'єктів у пострадянському та постімперському українському просторі, що перебуває у процесі деколонізації, ускладненому й актуалізованому війною. Застосування концеп-

ції А. Лефевра дозволяє поєднувати матеріальність простору, соціальні практики, наративне оформлення, інституційне визнання та колективне привласнення, що дає змогу системно аналізувати різні типи об'єктів – від зруйнованих будівель і пам'ятників до міських транзитних зон. Цей підхід відкриває можливість переходу від опису локальних емпіричних випадків до формулювання узагальнень про закономірності виробництва пам'яті у просторі, що робить соціологію простору продуктивною аналітичною перспективою для *memory studies*.

Експлікація «місць пам'яті» як аналітичної категорії в соціології. У сучасній соціальній теорії пам'яті особливе значення має концепт місця пам'яті, який П. Нора розробив як засіб аналізу змін у відношеннях між історією, ідентичністю та простором [9]. Він був уведений в обіг як реакція на кризу національної пам'яті у Франції, що розгорталася у другій половині ХХ ст. Ця криза стала наслідком глибоких суспільно-політичних змін: перегляду колоніального минулого, болісного осмислення досвіду колабораціонізму часів Другої світової війни, а також поступового розмивання республіканської ідентичності та занепаду величю національного історичного наративу [28, с. 1133–1335; 29, с. 102–105]. В умовах, коли пам'ять більше не передавалася природним шляхом у повсякденному житті спільноти, П. Нора запропонував шукати її залишки у просторах, символах, ритуалах і текстах, які виконують функцію збереження та репрезентації минулого. Тому місця пам'яті постають як показовий аналітичний інструмент, що дозволяє простежити, як суспільства реагують на кризу історичної пам'яті. Для України, де ця криза зумовлена спадщиною колоніалізму та травмами сучасної війни, концепт П. Нори стає підґрунтям для дослідження символічних трансформацій простору й ідентичності, водночас відкриває можливість інтегрувати український досвід у ширші глобальні дискусії.

Термін *“lieux de mémoire”* у французькій мові має ширше семантичне поле, ніж буквальне «місце пам'яті». Слово *“lieux”* означає не лише фізичне місце, а й простір або сферу [8, с. 244–245], у новітніх публікаціях часто вживається термін «*локуси пам'яті*» [2], який акцентує на багатозначності та деякій обмеженості більш уживаного перекладу. Натомість *“mémoire”* позначає насамперед колективну пам'ять [22], яка кристалізується в культурі, на відміну від індивідуальної [14]. Тому влучною є апеляція до «*просторів пам'яті та спогадів*» [8, с. 246], оскільки дозволяє вийти за межі буквального перекладу («місця пам'яті») та охопити як матеріальні локуси, так і дискурсивні та символічні виміри, що кристалізуються в колективних практиках пам'яті.

Отже, операційне визначення місць пам'яті не може зводитися лише до географічної локалізації об'єкта чи фізичного простору, де відбулися події.

¹² Thirdspace – концепт Е. Соджі, який поєднує матеріальний, уявний і пережитий виміри простору в єдине аналітичне поле.

¹³ Інтерв'ю з головою громадської організації «Деколонізація. Україна» Вадимом Поздняковим. Lviv.Medial. YouTube. 2024. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=j-53vMY0IsI>.

¹⁴ В'ятрович В. Куди веде вулиця Леніна? Історична правда. 3 листопада 2014 р. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2014/11/3/145585/>.

їхнє значення розгортається в кількох вимірах: просторовому, символічному, культурному та соціальному, – які перебувають у взаємодії та формують колективну пам'ять. Культурна пам'ять не обмежується окремим локусом чи єдиним медіумом, а матеріалізується в різних носіях. Вона втілюється «в таких зовнішніх носіях, як тексти, образи, ритуали, будівлі, пам'ятники, міста й ландшафти» [16, с. 128], «не залежить від одного медіатора: поряд із текстами її підтримують образи та ритуали, організовані у тріаді *legomenon* (те, що промовляється), *dromenon* (те, що здійснюється) і *deiknomenon* (те, що показується)» [16, с. 131]. Подальші розробки підкреслюють інституціональний і медіальний вимір пам'яті: «культурна пам'ять охоплює страви, свята, ритуали, образи, тексти, ландшафти; вона інституціоналізується в пам'ятниках, музеях, бібліотеках і архівах» [15, с. 111]. Навіть більше, вона тримається на «фіксованих точках минулого, які відтворюються у святах та закарбовані в текстах» [15, с. 113]. Отже, концепт місць пам'яті варто трактувати ширше: не лише як фізичні локуси, а як мережу різноманітних матеріальних, символічних, ритуальних та інституційних форм, що акумулюють і циркулюють колективні уявлення про минуле.

Саме тому соціологічна реконтекстуалізація є цінною, бо ж поєднує багатовимірний аналіз, операціоналізацію теоретичних понять і критичну перспективу, а також здатність пояснювати взаємозв'язки простору із соціальною структурою та контекстами, дає змогу виокремлювати та досліджувати різні виміри досліджуваних об'єктів, здійснювати їх окремий аналіз і, зрештою, інтегрувати результати та цілісний синтез концептуальних пояснень.

Отже, місця пам'яті – це не лише фізичні простори, а спектр потенційних об'єктів аналізу й аналітичних підходів є надзвичайно широким. Можна згадати будівлі, пам'ятники, кладовища, архіви, музеї, топоніми, а також їх зображення чи навіть свідчення про них. До них можна віднести й нематеріальні символи – міфи, ритуали, тексти, події, що функціонують як вузли колективної пам'яті, які підтримують її відтворення в суспільстві. В Україні після Революції гідності та в умовах війни відбувається переосмислення простору пам'яті та спогадів: демонтаж радянських та імперських наративів поєднується зі створенням нових місць пам'яті, з формуванням власних наративів, які фіксують досвід опору, осмислюють постаті історичних діячів, а також увіковічують втрати й процес національного відродження.

Діалектика місць пам'яті, не-місць та місць забуття. Соціологічна рефлексія концепту місць пам'яті, яка була здійснена в попередньому підрозділі, дозволяє осмислити, як простір використовується для впорядкування колективного минулого та легітимації історичних наративів. Водночас деколонізаційна перспектива висвітлює ті простори, що залишаються поза межами офіційної меморіальної топографії – не через брак значення,

а внаслідок структурного забуття, символічного насильства або епістемологічного виключення. Саме ці «не-місця» та «місця забуття» стають важливими аналітичними одиницями для критичного осмислення асиметрії пам'яті в її зв'язку з політикою пам'яті й ідентичністю.

У цьому розділі ми розглянемо концепт “*non-lieux*” (англ. “non-places”, укр. «не-місця»), уведений М. Оже. Етнограф описує *не-місця* як простори транзиту й анонімності, що позбавлені історичного виміру, ідентичності та культурного укорінення. Це аеропорти, автостради, готелі, торговельні центри – локації, які не зберігають пам'яті, а виконують функціональні завдання. Вони характеризуються тим, що індивід перебуває в них без емоційної чи символічної прив'язаності: у таких просторах людина є радше користувачем, ніж учасником історії. На противагу цьому, П. Нора визначає *місця пам'яті* як просторові вузли, у яких кристалізуються та передаються колективні уявлення про минуле, пов'язані з ідентичністю, ритуалами та культурною тяглістю.

Уведення концепту *не-місць* є важливим для цієї аналітичної перспективи, оскільки у структурі простору існують не лише місця пам'яті, пов'язані з історичними наративами та панівними дискурсами, але й прагматично-функціональні простори, які є результатом глобалізаційних процесів і позбавленими ідейного чи символічного навантаження [17, с. 75–80]. Проте саме такі простори здатні із часом набувати нових значень – вони можуть ставати інструментами трансляції ідеології, осередками формування ідентичності або навіть підтримки колективної пам'яті. Отже, аналіз не-місць дає змогу побачити, як простір, що спершу видається нейтральним і позбавленим історичної глибини, у визначених соціальних і політичних умовах перетворюється на важливий елемент культурної пам'яті, а тому можуть бути обрані як об'єкти аналізу.

Водночас ці два концепти (авторства М. Оже та П. Нори) не варто сприймати як жорстко протиставлені. Їхній зв'язок має діалектичний характер: *не-місця* і *місця пам'яті* не лише протистоять одне одному, а й взаємно визначаються і можуть переходити одне в одне. Простір, позбавлений значення, може набути нового символічного навантаження внаслідок історичних подій, травм чи політик пам'яті. Наприклад, пересічна залізнична станція стає місцем пам'яті після трагічних або героїчних подій, а банальний житловий квартал може перетворитися на меморіальний простір унаслідок воєнних руйнувань, відтворення ідеологічних наративів може відбуватися завдяки засобам масової комунікації, доступним у цих просторах. Водночас і місця пам'яті можуть втрачати свій сенс, знецінюватися та ставати не-місцями, коли колективна пам'ять більше не підтримує їхню символічну вагу.

Хоча концепт *не-місць* був сформований у контексті супермодерності¹⁵ [17, с. 28–38], український воєнний досвід демонструє його трансформацію: простори транзиту, як-от архітектурні об'єкти, знаки на позначення міст чи навіть фотографії стають місцями пам'яті не внаслідок поступової символізації, а раптово – через насильство, втрату чи героїзм [37, с. 107]. Така динаміка потребує доповнення теорії М. Оже в контексті досвіду війни та деколонізаційних процесів.

У цій діалектиці варто також виокремити феномен *місць забуття* – просторів, де відсутність або витіснення пам'яті є не випадковим, а соціокультурно та політично зумовленим процесом. Забуття часто постає результатом цілеспрямованих стратегій заміщення, стирання чи переозначення минулого. Такі простори дослідники описують як *“memory voids”* (порожні пам'яті), що виникають там, де колективні наративи більше не відтворюються та не підтримуються [25, с. 49; 37, с. 113]. Місця забуття можуть виникати на місці колишніх місць пам'яті, які втратили свою символічну вагу або які формувалися як різновид не-місць, тобто функціонально нейтральних просторів, які ніколи не були інтегровані в декларовану меморіальну топографію. Водночас у деяких історичних обставинах такі простори можуть бути переосмислені й повернені до культурної пам'яті завдяки трансформації в нові місця пам'яті.

Український контекст виразно демонструє цю діалектику. У процесі декомунізації численні радянські пам'ятки, що колись були офіційними місцями пам'яті, втратили свій статус, стали байдужими й навіть проблемними просторами, які суспільство поступово перестає осмислювати. Одні з них перетворюються на не-місця перед демонстражем, інші – після переосмислення – набувають нового значення, стаючи об'єктами критичної пам'яті або музеєфікації. З іншого боку, простори, які в повсякденному житті функціонували як нейтральні, з початком війни 2014 р. і особливо після 2022 р. набувають статусу місць пам'яті: мости, вокзали, підземні переходи, – які стали свідками драматичних подій, тепер виконують роль маркерів колективної травми й опору.

Отже, у сучасних студіях пам'яті *не-місця* і *місця пам'яті* доцільно розглядати як два взаємодоповнювальні просторові аспекти. Їхня діалектика дозволяє побачити, що пам'ять не є статичним архівом, а динамічною практикою, яка укорінюється, зникає або відновлюється залежно від соціально-політичних обставин і культурної роботи громадськості. У цій перспективі місця пам'яті в Україні можна розуміти не лише як фіксовані об'єкти, а як простори, що перебувають у постійному

русі між пам'яттю та забуттям, між символічною насиченістю та порожнечою. Саме ця рухомість і робить аналіз діалектики між не-місцями та місцями пам'яті, місцями забуття надзвичайно актуальними для соціологічного осмислення сучасних трансформацій українського простору.

Концептуальна рамка та можливості емпіричного аналізу. Підсумовуючи, у статті ми розмежовуємо чотири споріднені, але аналітично різні категорії. Місця пам'яті – це конкретні локуси (адресні точки/ділянки/координати), де пам'ять має високу щільність завдяки поєднанню матеріальних маркерів (пам'ятні знаки, назви), регулярних ритуальних практик, інституційного визнання (реєстри, рішення рад) і повсякденного привласнення; саме найлегше зчитується ідеологія та символізм. Натомість простори пам'яті – це ширші конфігурації, які можуть бути й довкола цих локусів (маршрути, райони, ансамблі об'єктів), у яких значення циркулює між кількома місцями й практиками; це поля взаємодії пам'яті, що фіксуються як мережі та зони впливу. Не-місця – переважно транзитні функціональні простори, які мало насичені історичним дискурсом і яким притаманна мінімальна ритуалізація, з відсутнім інституційним статусом. Однак за визначених умов (подія → ритуалізація → інституціоналізація → привласнення) вони можуть раптово конвертуватися в місця пам'яті. Місця забуття – локуси або ділянки, де пам'ять цілеспрямовано чи спонтанно витісняється (демонтаж, перейменування, згасання практик), що проявляється у втраті матеріальних маркерів і падінні частоти ритуалів, відірваності від наративів.

Уточнення відмінностей між місцями пам'яті, просторами пам'яті, не-місцями та місцями забуття створює підґрунтя для виокремлення ширшої типології практик і носіїв пам'яті, яка систематизує їхні функції, об'єкти дослідження, методи та приклади (табл. 1).

Основною метою підготовки таблиці було створення типології практик і носіїв пам'яті, яка може слугувати орієнтиром для подальших досліджень у сфері *memory studies*. Типологія поєднана з авторською рефлексією щодо застосування дослідницьких методів для аналізу емпіричного матеріалу та його інтеграції з рамковими теоретичними підходами, як-от соціологія простору як продуктивний напрям. У цьому контексті місця пам'яті можуть бути інтерпретовані крізь призму запропонованої типології, що відкриває перспективи для їх комплексного соціологічного аналізу.

Варто зазначити, що може скластися враження браку емпіричної операціоналізації місць пам'яті як прикладної аналітичної категорії соціології простору. Оскільки, з огляду на інструментальний характер наявних дослідницьких проблем і неоднорідність можливих об'єктів аналізу, ми свідомо не пропонуємо конкретних кейсів чи фіксованого набору індикаторів, а окреслюємо концептуальну рамку та можливі напрями її подальшого застосування. Отже, запропонована рамка постає як

¹⁵ Супермодерність – концепт, запропонований Марком Оже для опису етапу радикалізованої модерності, що характеризується надлишком мобільності, інформації та індивідуалізації. На відміну від постмодерності, яка критикує модерність, супермодерність її посилює, створюючи умови для виникнення функціонально-анонімних «не-місць», позбавлених історичної пам'яті та культурного укорінення.

Типологія практик і носіїв пам'яті

Тип	Функції	Потенційні об'єкти дослідження	Методи	Приклад
1	2	3	4	5
Матеріальні	Закріплюють колективну пам'ять у фізичному просторі	пам'ятники, архітектура, топонімія, артефакти	GIS-аналіз і картографування. Спостереження (стан, використання). Аналіз документів (реєстри, архіви). Контент-аналіз ЗМІ про об'єкти.	Меморіал Героїв Небесної Сотні (Київ); перейменовані вулиці Пушкіна; радянські пам'ятники.
Символічні / Дискурсивні	Поширюють значення, формують ідентичність	наративи, дискурси, ідеологічні коди, мова, підручники	Дискурс-аналіз. Наративний аналіз. Контент-аналіз промов, підручників, медіа. Інтерв'ю (як люди інтерпретують символи).	Наратив про «Небесну Сотню»; символіка Тризуба; слоган «Слава Україні!».
Ритуальні / Перформативні	Відтворюють пам'ять через колективні дії	свята, церемонії, марші, флешмоби	Включене та невключене спостереження. Етнографія. Візуальна соціологія (фото, відео). Інтерв'ю з учасниками.	Вшанування жертв Голодомору (свічка пам'яті); марші на День Незалежності; загальнонаціональна хвилина мовчання для вшанування пам'яті загиблих унаслідок збройної агресії Російської Федерації; пам'ятні дні та свята.
Інституційні	Легітимізують і формалізують пам'ять у владному вимірі	музеї, архіви, політики пам'яті, закони, постанови	Традиційний аналіз документів (законів, постанов, музейних каталогів). Експертні інтерв'ю. Контент-аналіз підручників, програм. Опитування громадської думки.	Закон про декомунізацію (2015 р.); Закон про дерусифікацію (2023 р.); музеї (наприклад, Музей Голодомору); шкільні підручники; нормативно-правові акти УІНП.
Повсякденні / Привласнені	Вбудовують пам'ять у повсякденні практики	повсякденні практики, жарти, меми, родинні історії, відзначення свят і пам'ятних дат	Опитування. Глибинні інтерв'ю. Аналіз соціальних медіа. Кейс-стаді (дворів, районів, родин).	Неформальні практики вшанування (наклеювання постерів, мурали); меми про декомунізацію; День Незалежності України.
Просторові / Ландшафтні	Формують ансамблі й маршрути пам'яті	ансамблі, маршрути пам'яті, локальні поля смислів	GIS та картографування. Мережевий аналіз (зв'язки між місцями). Порівняльно-історичний аналіз (регіональні відмінності). Мобільна етнографія (дослідження руху у просторі).	Маршрут пам'яті Майдану (Інститутська вулиця, площа Незалежності); меморіальні ансамблі (меморіальний ансамбль «Бабин Яр»).
Цифрові / Віртуальні	Підтримують та поширюють пам'ять поза фізичним простором	онлайн-меми, цифрові архіви, соцмережі, ігри пам'яті, онлайн-інтеракції, кінематографія	Аналіз соціальних медіа (digital sociology). Big data, text mining. Вебопитування. Віртуальна етнографія (netnography). Контент-аналітичні дослідження (Interaction Analysis, Intent Analysis).	#Holodomor, #BuchaMassacre, #MariupolTheater у Twitter/Instagram; онлайн-меморіали жертв війни; історії громадян, які постраждали від війни (наприклад, проєкт «Голоси мирних»).

1	2	3	4	5
Травматичні / Негативні	Свідчать про катастрофи та злочини, стають «негативною спадщиною»	пам'ять про репресії, війну, геноциди, травми	Біографічний метод (life stories). Глибинні інтерв'ю, усна історія. Наративний аналіз (мовчання, уникання теми). Психосоціологічні опитування (PTSD, колективна травма).	Бабин Яр (Голокост); Маріупольський драмтеатр (бомбардування 2022 р.); Іловайський котел.
Конфліктні / Контро-версійні	Виявляють соціальні розколи та конкуренцію пам'яті	суперечки навколо пам'ятників, різні версії історії	Аналіз медіадискурсу. Фокус-групи (зіставлення поглядів). Контент-аналіз петицій, протестів, резолюцій. Соціологія конфліктів (case study локальних суперечок).	Демонтаж пам'ятників Леніну; дискусії довкола радянських воїнів-визволителів; радянські топоніми.
Особисті / Інтимні	Зберігають «комунікативну пам'ять» у родинних і малих групах	сімейні історії, щоденники, приватні ритуали, біографічні інтерв'ю; свідчення очевидців, листи	Біографічний метод. Усна історія. Автоетнографія. Інтерпретативний аналіз особистих документів (щоденники, листи, фотоальбоми).	Родинні фотоальбоми та фотографії; приватні щоденники про війну; сімейні спогади (депортації, розкуркулення, голодомор тощо).

вихідна аналітична основа, що потребує подальшої емпіричної апробації в різних просторових і соціальних контекстах з реалізацією обраної дослідницької стратегії та методів.

Висновки та подальші перспективи. У статті було показано, що теоретизація і операціоналізація концепту місць пам'яті в межах соціології простору дозволяє подолати його редукцію до гуманітарної метафори й перетворює його на інструментальну категорію в межах теорії середнього рівня. На відміну від традиційних історико-культурологічних інтерпретацій, запропонована рамка підкреслює зв'язок пам'яті із соціологією простору.

Аналітичне розмежування категорій місць пам'яті, просторів пам'яті, не-місць і місць забуття дозволяє виявити динаміку переходів між ними – від спонтанного виникнення до інституціоналізації або, навпаки, до втрати значення. Такий підхід показує, що пам'ять функціонує не як статичний архів, а як поле боротьби наративів, де символічні ресурси постійно перерозподіляються залежно від соціально-політичних умов.

Запропонована типологія практик і носіїв пам'яті формує основу для операціоналізації та створює можливість системного аналізу українських соціально-урбаністичних трансформацій. Зокрема, вона дозволяє поєднувати кількісні (статистичний аналіз, контент-аналіз і GIS-аналіз) та якісні (інтерв'ю, усна історія, візуальна соціологія) дослідницькі стратегії, що підвищує якість результатів і переводить вивчення пам'яті з рівня опису локальних кейсів на рівень узагальнень про механізми соціального конструювання простору. Запропонована типологія є не лише описовим

інструментом, а й концептуальним містком, що дає змогу краще визначити шляхи інтеграції українського досвіду у глобальний контекст та представити його міжнародній аудиторії як активного учасника дебатів про динаміку пам'яті й трансформацію соціального простору.

Отже, статтею зроблено внесок у розвиток соціології простору та memory studies, продемонстровано, що український контекст війни та деколонізаційні процеси не лише створюють унікальні емпіричні виклики, а й надають підстави для перегляду установлених теоретичних рамок у глобальних дебатах.

Запропонований аналітичний підхід має низку обмежень: по-перше, операціоналізація місць пам'яті потребує чіткішого визначення одиниць спостереження та індикаторів, адже локуси пам'яті часто залишаються багатозначними і складно вимірюваними; по-друге, збір даних ускладнюється тим, що офіційні реєстри не завжди фіксують зміни, а цифрові й повсякденні практики часто мають фрагментарний характер; по-третє, цей підхід не враховує повною мірою впливу політичних і глобалізаційних факторів, а також тяжіє до застосування в урбанізованих середовищах і може потребувати адаптації для аналізу сільських чи транснаціональних просторів. Ці обмеження не применшують його аналітичної цінності, але підкреслюють потребу в уточненні й емпіричній перевірці. Наступним кроком у верифікації запропонованої теоретико-методологічної перспективи ми вбачаємо застосування запропонованого рамкового підходу до аналізу топонімії в контексті декомунізаційних і дерусифікаційних змін, що відбуваються під час війни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Александер Д., Рід І. Соціальна наука як прочитання і як перформанс. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2013. Вип. 2. С. 89–104.
2. Балдинюк В. Стихійні місця пам'яті як елемент повсякденної реальності киян : бакалаврська кваліфікаційна робота : 054. Київ, 2024. 62 с.
3. Венгерська В. Травматичні місця пам'яті в ландшафтах сучасного. *Радянська повсякденність у культурній пам'яті суспільства* : збірник матеріалів ; Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського. Вінниця : ФОП Корзун Д.Ю., 2017. С. 233–242.
4. Киридон А. Гетеротопії пам'яті: теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ : Ніка-Центр, 2016. 320 с.
5. Киридон А. Студії пам'яті в Україні: основні тенденції становлення. *Україна – Європа – Світ* : міжнародний збірник наукових праць. 2014. Вип. 14. С. 265–273.
6. Кононов І. Студії пам'яті: між науковими дослідженнями і політтехнологічним використанням: рецензія на книгу Киридон А.М. «Гетеротопії пам'яті: теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті». *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2017. Вип. 5 (310). С. 234–249.
7. Малес Л., Дейнека А. Дискурс декомунізації Києва в досвіді перейменувань. *Ідеологія і політика*. 2020. Т. 1. Вип. 15. С. 115–145.
8. Набок С. Простір і пам'ять: на перехрестях контекстів. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса Національної академії наук України*. 2017. Вип. 5–6. С. 244–253.
9. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / пер. із фр. Р. Рєпи. Київ : КЛІО, 2014. 272 с.
10. Середа В., Мазурик О. Політика пам'яті в Україні: між загальнонаціональним та регіональними рівнями. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2013. № 1045. Вип. 30. С. 101–109.
11. Стрієк Т., Конєчна-Саламатін Й., Отрищенко Н. Історія. Люди. Події : звіт про дослідження про пам'ять сучасних поляків та українців. Варшава : Collegium Civitas, 2018. 81 с.
12. Судин Д. Множинність моделей історичної пам'яті в українському суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2021. № 3. С. 65–90. DOI: 10.15407/sociology2021.03.065.
13. Яблонський Я. Святковий календар як маркер (не)підтримки українцями декомунізації та дерусифікації. *Український соціум*. 2025. № 2 (93). С. 117–139. DOI: 10.15407/socium2025.02.117.
14. Assmann A. Cultural Memory and Western Civilization. Functions, Media, Archives. Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 2011. 410 p.
15. Assmann A. Canon and archive. Cultural memory studies : an international and interdisciplinary handbook / eds. A. Erll, A. Nünning. Berlin : De Gruyter, 2008. P. 97–107.
16. Assmann J., Czaplicka J. Collective memory and cultural identity. *New German Critique*. 1995. Vol. 65. P. 125–133. URL: <https://www.jstor.org/stable/488538>.
17. Augé M. Non-places: introduction to an anthropology of supermodernity / transl. by J. Howe. London : Verso, 1995. 122 p.
18. Betlii O. The identity politics of heritage: decolonization, decolonization, and derussification of Kyiv monuments after Russia's full-scale invasion of Ukraine. *Journal of Applied History*. 2022. Vol. 4. Iss. 1–2. P. 149–169. DOI: 10.1163/25895893-bja10033.
19. Costarelli V. Ukraine's nation-building amid war and displacement: cultural heritage in transition. *Heritage*. 2025. P. 63–81. DOI: 10.3390/heritage8010005.
20. Gentile M. War memorialization and nation-building in Ukraine. *Eurasian Geography and Economics*. 2025. DOI: 10.1080/15387216.2025.2498159.
21. Gironi C. Decolonizing Kyiv's politics of memory: current and potential implications of Russia's 2022 invasion of Ukraine on Ukrainian monuments and toponyms. *The Journal of International Relations, Peace Studies, and Development*. 2023. Vol. 3.
22. Halbwachs M. On collective memory. Chicago : University of Chicago Press, 1992. 254 p.
23. Hammond M. An interesting paper but not sufficiently theoretical: what does theorising in social research look like? *Methodological Innovations*. 2018. Vol. 11. Iss. 2. DOI: 10.1177/2059799118787756.
24. Hilmar T. Signifying the present in links to the past: memory organizations react to the February 24, 2022, Russian full-scale invasion of Ukraine. *American Journal of Cultural Sociology*. 2025. DOI: 10.1057/s41290-025-00267-7.
25. Huyssen A. Memory voids and the remaking of urban space. Stanford, CA : Stanford University Press, 2003. 178 p.
26. Kasianov G. In search of lost time? Decommunization in Ukraine, 2014–2020. *Problems of Post-Communism*. 2024. P. 326–340.
27. Lefebvre H. The production of space / transl. by D. Nicholson-Smith. Oxford : Blackwell, 1991. 454 p.
28. McCormack J. Social memories in (post)colonial France: remembering the Franco-Algerian War. *Journal of Social History*. 2011. Vol. 44. № 4. P. 1129–1138. DOI: 10.1353/jsh.2011.0048.
29. Mercer B. The moral rearmament of France: Pierre Nora, memory and the crises of republicanism. *Modern & Contemporary France*. 2013. P. 102–116. DOI: 10.1080/09639489.2013.811256.
30. Merton R.K. Social theory and social structure. New York : Free Press, 1968. 702 p.
31. Pawson R. Middle-range realism. *European Journal of Sociology*. 2000. P. 283–325. DOI: 10.1017/S0003975600007050.
32. Smithsonian Cultural Rescue Initiative. Potential damage to Ukrainian cultural heritage sites: report coverage 24 February 2022 to 30 April 2024. Washington, DC : Smithsonian Institution, 2024. 3 p. URL: <https://culturalrescue.si.edu>.
33. Soja E.W. Thirdspace: journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places. Oxford : Blackwell Publishing, 1996. 334 p.
34. Damaged cultural sites in Ukraine verified by UNESCO. Paris : UNESCO, July 2025. URL: <https://>

www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco.

35. Vlasenko Y., Brent R.D. Decommunization by design: analyzing the post-independence transformation of Soviet-era architectural urbanism in Kyiv, Ukraine. *Journal of Urban History*. 2022.

36. Zhurzhenko T. Legislating historical memory in post-Soviet Ukraine. War and memory in Russia, Ukraine and Belarus / eds. J. Fedor, M. Kangaspuro.

Cham : Palgrave Macmillan, 2022. P. 113–136. DOI: 10.1007/978-3-030-94914-3_5.

37. Zubar M., Afanasieva N. The voids of Mariupol's memory. *Text and Image: Essential Problems in Art History*. 2024. Vol. 2 (16).

Стаття надійшла в редакцію: 24.08.2025

Стаття прийнята: 17.09.2025

Опубліковано: 23.10.2025